

تحلیل فقهی و تبدیل درجاتی محاسبه زمان نماز مغرب و عشاء در مذاهب اسلامی

محمدعلی قربانی^۱

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۰/۱، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۷/۳۰)

چکیده

از شرایط نماز وابستگی آن به زمانهای مختلف از شبانه‌روز است که به‌دست‌آوردن و دانستن این اوقات از اهمیت ویژه‌ای در اقامه و بجا‌آوردن صحیح و مناسب نماز برخوردار است که مشتمل بر اوقات ادای فرایض، قضاء، وقت نوافل و فضیلت، و وقت خاص و مشترک و... است و از این‌رو در این بحث به تحقیق درباره تعیین، تنظیم و ترتیب اوقات شرعی نماز مغرب و عشاء از دیدگاه مذاهب خمس فقهی و در دنباله به تبدیل آن مبانی به اسلوب علمی درجاتی و مثلثاتی با عنایت به طراحی مناسب برای اوقات الصلوه نماز مغرب و عشاء، پرداخته شده و همچنین واژه‌های غروب و مغرب، حمره مشرقیه و مغربیه، ثلث و نیمه شب از دیدگاههای مختلف مذاهب خمس فقهی با عنایت به اختلاف مبانی، تبیین و تبدیل درجاتی شده، که خود مشتمل بر نمودار و طراحی نمونه‌های درجاتی و زیرمجموعه‌های متناسب در این راستا است، تا از این رهگذر اختلاف مبانی در این بحث نظام‌مند، قابل درک‌تر و به حداقل کاهش یابد و گامی هر چند اندک در جهت تبیین و تقریب بین‌المذاهب باشد.

کلیدواژه‌ها: وقت نماز، مغرب و عشاء، اختلاف فقهی وقت نماز، تبدیل درجات.

۱. استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد لاهیجان، دانشگاه آزاد اسلامی، لاهیجان، ایران/
dr.ghorbani43@yahoo.com

طرح مسئله

بنا بر آموزه‌های دینی و به منظور یکسان‌سازی رفتار دینداران، انجام رفتارهای دینی (مناسک) تنها در زمانی خاص لازم دانسته شده و بجا آوردن عمدی آنها خارج از زمان تعیین شده، سبب کاهش ارزش اخروی مناسک یا بطلان آنها می‌شود؛ گرچه در برخی موارد، مکلف می‌تواند به قصد خشنودی خداوند آن عمل را در زمان دیگری نیز انجام دهد (طوسی، ۱۴۰۷ق، ۱/۲۵۵؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ۴/۱۶۶).

بر این اساس، پیشوایان دینی و فقهای مسلمان برای شناخت زمان بجا آوردن فرایض دینی از معیارهای ساده و سازگار با رخدادهای طبیعی، همچون تعیین اوقات شرعی بر پایه موقعیت خورشید در طول روز و جابه‌جایی و نسبت موقعیتهای آن استفاده کرده‌اند؛ اما از آن‌جا که رجوع به نشانه‌های طبیعی با طول و عرضهای مختلف زمین، فراز و نشیبها، شرایط آب‌وهوایی و مناطق گوناگون زمین سبب اختلاف در تطبیق و دریافت می‌شود، ضروری است تا معیاری مناسب و قابل محاسبه برای تعیین زمان انجام فرایض دینی، خصوصاً با تاریک شدن هوا و وقت نماز مغرب و عشاء ارائه گردد. لذا این پرسش مطرح است که در تطبیق و تبیین زمان مغرب و عشاء در فقه مذاهب اسلامی، با همه اختلافاتی که در آن است، از چه راهکارهایی در این زمینه بهره گرفته شده و آیا این اختلافات قابل تبیین و تبدیل درجاتی جهت درک بیشتر و تقریب مقدار تفاوتها است یا نه. این تحقیق بر اساس روش تحلیلی توصیفی از منابع فیش‌برداری شده در صدد رفع این مشکل است. و یکی از اهداف اجرای آن، به دست آوردن اوقات نماز مغرب و عشاء و دانستن اختلاف مذاهب فقهی و مقدار زمانی و درجاتی اوقات این دو نماز و محاسبه مقدار تفاوت آنهاست زیرا انجام این فرایض نیازمند مراعات ویژه جهت ورود و خروج مناسب بدان می‌باشد و در این زمینه تاکنون کار کامل و مستقلی صورت نگرفته است و از این رو تصمیم بر آن شد تا برای اولین بار با یک بیان نظام‌مند علاوه بر تبیین ادله و اقوال فقهای اسلامی نسبت به اوقات الصلوه (نماز مغرب و عشاء)، به تبدیل این اقوال به یک طرح درجاتی و مثلثاتی و تبیین و محاسبه مقدار زمانی و درجاتی آن پرداخته شود. تا اختلافات و تطبیقات ادله و فتاوا در این زمینه قابل فهم‌تر و به حداقل برسد. در این راستا بیان سه نکته مقدماتی ضروری به نظر می‌رسد:

۱- نکته اول: اینکه باید عرض شود که قرآن کریم در دو جا سخن از اوقات نماز به میان آورده، در هر دوی آنها «سه وقت» برای نمازهای روزانه بیان کرده است.

اول: خداوند در سوره هود می‌فرماید: «وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفِي النَّهَارِ وَزُلْفًا مِنَ اللَّيْلِ: نماز را در دو طرف روز و بخشی از شب به پا دار» (هود، ۱۱۴). بر اساس فرموده امام صادق علیه السلام تعبیر «طرفی النهار» به نماز صبح که در آغاز روز انجام می‌شود و نماز مغرب که در طرف دیگر روز انجام می‌شود اشاره دارد. اما عبارت «زلفاً من الليل»، با توجه به این که «زلف» جمع «زلفه» و به معنای بخشی از اوایل شب است (راغب اصفهانی، ۱۳۹۲ق، ۲۱۹)، اشاره به وقت نماز عشاء دارد (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ۲۸۹/۷۹).

دوم: در سوره اسراء آمده است: «أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا: نماز را وقت زوال آفتاب تا اول تاریکی شب به پا دار و نماز صبح را نیز به جای آور که آن مورد مشاهده (فرشتگان) است» (اسراء، ۷۸). «دلوک» در لغت به معنای متمایل شدن (راغب اصفهانی، ۱۳۹۲ق، ۱۷۳) و در روایت به انحراف خورشید از خط نصف النهار (زوال ظهر) اشاره دارد. امام باقر علیه السلام فرمودند: و بین زوال آفتاب تا نیمه شب چهار نماز قرار دارد که خداوند متعال همه آنها و زمان آنها را بیان فرموده است. منظور از «غَسَقِ اللَّيْلِ» نیمه شب است. سپس خداوند فرمود: و نیز نماز صبحگاه را همگان حاضر شوند و این هم اشاره به پنجمین نماز واجب است (کلینی، ۱۳۶۵ش، ۲۷۱/۳؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ۲۱۹/۱؛ طوسی، ۱۳۹۰ق، ۲۷۳/۱). بر این اساس، «دلوک شمس» به آغاز وقت نماز ظهر و عصر و «غسق اللیل» به پایان وقت نماز مغرب و عشاء و «قرآن فجر» نیز به نماز صبح اشاره دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰ش، ۲۲۱/۱۲).

۲- نکته دوم: مفهوم‌شناسی شفق: به مناسبت بحث زمان مغرب به واژه‌ای برخورد می‌کنیم که در این مقطع زمانی و در منابع روایی و فقهی پرکاربرد بوده و جا دارد که تبیین گردد و آن واژه شفق است. «شفق» در لغت عبارت است از «سرخی آسمان که از غروب تا عشاء ادامه دارد» (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ۱۸۰/۱۰). این واژه در متون فقهی به معانی مختلفی به کار رفته است، مانند: حمرة مغریبه، حمرة مشرقیه و سفیدی موجود در دامنه افق پس از ذهاب حمرة (نجفی، ۱۳۸۱ش، ۲۵۷/۷-۲۲۲؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ۲۰۴/۴).

در منابع روایی نیز واژه شفق به شکلهای مختلف استفاده شده است، چنانکه گفته‌اند: «وقت فوت نماز مغرب، زمان سقوط شفق (ذهاب حمرة مغریبه) است، هنگامی که خورشید فرو نشست، زمان نماز مغرب و عشاء فرا رسیده و تا نصف شب ادامه دارد» (همان، ۱۸۷/۴ و ۱۷۹ و ۱۵۷)؛ «نماز مغرب را هنگامی که قرص خورشید پنهان شده باشد بجا آور و نماز

عشاء را هنگامی که شفق پنهان شده باشد بجا آور» (همان، ۱۵۸/۴)؛ «هنگامی که رسول خدا ﷺ نماز مغرب بجا می‌آوردند خورشید پنهان می‌گشت و وقتی شفق غایب می‌شد (ذهاب حمره مغربیه) فرمود وقت عشاء داخل شده و آخر وقت مغرب، رفتن شفق است» (همان، ۱۵۷/۴).

بررسی: از جمع بین روایات و هم‌چنین شهرت فتوایی و بلکه اجماع ادعایی فقها (نجفی، ۱۳۸۱ ش، ۱۸۶/۷) چنین به دست می‌آید که منظور از شفق، همان حمره مشرقیه است که از زمان استتار شمس تا زمان ذهاب حمره مغربیه ادامه دارد و بنا بر نظر مشهور فقهای امامیه، وقت نماز مغرب از ذهاب حمره مشرقیه از سمت الرأس شروع و تا ذهاب شفق، وقت فضیلت آن است (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۷ ق، ۲۳۸/۱).

۳- نکته سوم: مفهوم‌شناسی حمره مشرقیه: حمره به معنای رنگ قرمز است و منظور از حمره مشرقیه نور قرمزی است که در آسمان دیده می‌شود. ذهاب حمره مشرقیه یک اصطلاح فقهی است که به معنای از بین رفتن قرمزی طرف مشرق است. وقتی خورشید غروب می‌کند و پنهان می‌شود، یک قرمزی در جهت مقابل غروب خورشید (در طرف مشرق) پدیدار می‌شود، بعد از آنکه قرص شمس از افق در جانب مغرب پایین رفت سرخی که در جانب مشرق هست میل به ارتفاع می‌نماید و هر قدر که قرص آفتاب پایینتر می‌رود قرمزی از جانب مشرق بالاتر می‌رود تا آنکه آن به بالای سر می‌رسد و اگر این قرمزی از بالای سر رد شود و در مغرب ناپدید گردد بدان ذهاب حمره مغربیه و یا ذهاب شفق گویند چنانکه در شفق بیان گردید. البته این قرمزی در هنگام صبح نیز در مشرق پدید می‌آید که به آن نیز، حمره مشرقیه می‌گویند، ولی از آن جا که در روایات چنین تعبیری درباره تحدید نماز صبح به حدوث یا ذهاب حمره مشرقیه نیامده است، لذا بحث فقها پیرامون ذهاب حمره مشرقیه (در هنگام مغرب) را شامل می‌شود. عنوان یادشده در بابهای صلات، صوم، اعتکاف و حج به کار رفته است. حمره مشرقیه دو بار در ناحیه شرقی افق پدید می‌آید: یک بار قبل از طلوع آفتاب که بنا بر مشهور، زمان پایان یافتن وقت نافله و فضیلت فریضه صبح (خوبی، ۱۴۲۸ ق، ۲۵۴/۱۱) است و بار دیگر هنگام غروب آفتاب که زوال آن (گذشتن از روی سر) بنا بر مشهور نشانه غروب آفتاب و پایان روز است (نجفی، ۱۳۸۱ ش، ۱۰۹/۷؛ خوانساری، ۱۳۶۴ ش، ۲۴۵/۲). بنابراین، بر اساس اعتبار این عنوان، عباداتی که مبدئشان غروب آفتاب است، مانند نماز مغرب، با زوال حمره مشرقیه، وقتشان داخل می‌شود؛ و آن دسته از عباداتی

که پایان وقت برگزاری آنها غروب آفتاب است، مانند نماز عصر (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۷ق، ۲/۲۴۸)، امساک روزه (همان، ۳/۶۱۱) و حرمت خروج از سرزمین عرفات در روز عرفه برای حاجی (نجفی، ۱۳۸۱ش، ۱۹/۳۵)، به پایان وقت خود خواهند رسید. با دانستن این نکات در این تحقیق بر آن شدیم زمان نماز مغرب و عشاء را که مورد تضارب آراء و اقوال مخالف و موافق گردیده، با بیان فقهی اسلامی و در قالب یک بحث نظام‌مند، درجاتی و زمانی مورد دقت نظر قرار دهیم. تا نقاط قوت و ضعف و اشتراکات و اختلافات فقها و مذاهب فقهی در این زمینه نمایانتر گردد و به حداقل کاهش پذیرد.

تحلیل فقهی زمان نماز مغرب

درباره زمان نماز مغرب و عشاء، نظرهای گوناگونی میان فقهای امامیه و اهل سنت ارائه شده است که بر اساس آنها زمان انجام این نمازها، زمان فضیلت و نوافل آنها و زمان افطار در روزه دچار تغییر خواهد شد.

۱. تبیین دیدگاه امامیه

زمان نماز مغرب نزد مشهور فقهای امامیه از غروب شرعی آفتاب (ذهاب حمزه مشرقیه) از سمت الرأس شروع و تا ذهاب شفق (ذهاب حمزه مغربیه)، وقت فضیلت آن است، هر چند وقت اجزاء آن به اندازه چهار رکعت تا پیش از نصف شب ادامه دارد. از اول وقت به اندازه سه رکعت زمان اختصاصی نماز مغرب و از آخر وقت به اندازه ۴ رکعت زمان اختصاصی نماز عشاء و میان این دو زمان مشترک است (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۷ق، ۱/۲۳۸). و وقت نافله مغرب بعد از تمام شدن نماز مغرب است تا وقتی که سرخی طرف مغرب که بعد از غروب آفتاب در آسمان پیدا می‌شود از بین برود. مرحوم شهید اول در مورد وقت نافله مغرب می‌فرماید زمانی است که حمزه مغربیه تمام شده باشد (شهید اول، بی تا، ۲۵). مرحوم بحرانی (بحرانی، ۱۴۰۵ق، ۶/۲۲۰) اعتبار این حکم را مستند به مشهور دانسته و از کتاب معتبر و مدارک هم نقل اجماع نموده و فرموده زمان نافله مغرب بعد از نماز مغرب است و تا ذهاب حمزه مغربیه هم ادامه دارد. مرحوم نجفی در مورد امتداد وقت نافله مغرب فرموده بنابر مشهور وقتش پس از مغرب تا ذهاب حمزه مغربیه ادامه دارد (نجفی، ۱۳۸۱ش، ۷/۱۸۹).

برای تبیین دیدگاههای مطرح در میان فقهای امامیه، نیازمند واکاوی مفهوم مغرب در این مورد هستیم:

در بررسی مفهوم مغرب در ادبیات فقهی، دست‌کم سه دیدگاه بر اساس اختلاف روایات، مطرح شده است:

اول: غروب خورشید: «مغرب» از نظر مشهور یا اجماع فقهای اهل سنت (ابن قدامه، ۱۳۸۸ق، ۱/۲۷۶؛ جزیری، ۱۴۲۴ق، ۱/۱۰۷) و فقهای متقدم امامیه، همچون ابن‌ابی‌عقیل (ابن‌ابی‌عقیل، ۱۴۰۶ق، ۲۵)، ابن‌جنید (ابن‌جنید، ۱۴۱۶ق، ۴۷)، مفید (مفید، ۱۴۱۰ق، ۹۳)، ابن‌بابویه (ابن‌بابویه، ۱۴۱۳ق، ۱/۲۱۸)، شریف مرتضی (شریف مرتضی، ۱۴۱۷ق، ۱۹۳)، حلبی (حلبی، ۱۴۰۳ق، ۱۳۷)، سلار دیلمی (سلار دیلمی، ۱۴۱۴ق، ۶۲) و برخی از متأخرین همچون صاحب مدارک (موسوی عاملی، ۱۴۱۱ق، ۳/۴۹) و گروهی از فقهای معاصر همانند خویی (خویی، ۱۴۲۸ق، ۶/۲۳۹)، عبارت است از «پنهان‌شدن خورشید در افق غربی». مستند این دیدگاه، روایاتی است که با عبارات مختلفی همانند غابت الشمس، غاب قرصها، من حین تغیب، ما بین غروب الشمس و... همراه است، که همه گویای غروب خورشید است؛ همانند: روایت زراره: «... و اذا غابت الشمس دخل الوقتان المغرب والعشاء الاخره: هرگاه خورشید مخفی شود زمان مغرب و عشاء داخل شده است» (کلینی، ۱۳۶۵ش، ۳/۲۷۹). «وقت المغرب اذا غاب قرصها: زمان مغرب وقتی است که قرص خورشید مخفی گردد» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ۴/۱۸۳) و روایت عبدالله بن سنان: «وقت المغرب من حین تغیب الی ان تشتبک النجوم: زمان مغرب از وقتی است که خورشید مخفی گردد تا هنگامی که ستارگان آشکار گردند» (همان، ۱۸۲/۴) و روایت اسماعیل بن فضل: «کان رسول الله ﷺ یصلی المغرب حین تغیب الشمس حیث یغیب حاجبها: رسول خدا ﷺ زمانی نماز مغرب را بجا می‌آورد که خورشید مخفی شده و لبه‌اش آشکار نبود» (همان، ۱۸۲/۴) و روایت جابر: «سألته عن وقت المغرب قال ما بین غروب الشمس الی سقوط الشفق: از ایشان زمان مغرب را سؤال کردم که فرمودند بین غروب شمس تا از بین رفتن شفق است» (همان، ۱۸۲/۴) و روایت عمرو بن ابی‌نصر: «فی المغرب: اذا توارت القرص کان وقت الصلاه و افطر: درباره مغرب سوال نمود هنگامی که قرص خورشید مخفی شود زمان نماز مغرب و افطار روزه است» (همان، ۱۸۳/۴) و غیر از اینها.

دوم: از بین رفتن سرخی شرقی آسمان و رسیدن حمزه مشرقیه به بالای سر: نجفی در این باره می‌نویسد: «برخی از فقیهان متأخر بر این باورند که ملاک در تحقق مغرب، تنها غروب خورشید (استتار قرص) نبوده، بلکه ناپدید شدن سرخی در شرق آسمان (ذهاب حمزه مشرقیه) نشانه تحقق مغرب شرعی است، به واسطه حمل روایات مطلق (استتار قرص شمس) بر روایات مقید (ذهاب حمزه مشرقیه پس از استتار قرص)» (نجفی، ۱۳۸۱ ش، ۱۰۹/۷). و بسیاری از فقها و بلکه مشهور آنان بر این باور هستند؛ همانند حلی در قواعد الاحکام (حلی، ۱۴۱۳ ق، ۲۴۶/۱)، فخرالمحققین در ایضاح الفوائد (فخرالمحققین، ۱۳۸۷ ق، ۷۴/۱)، شهید اول در دروس (شهید اول، ۱۴۱۷ ق، ۱۳۹/۱)، محقق کرکی در جامع المقاصد (محقق کرکی، ۱۴۱۴ ق، ۱۷/۲)، بحرانی در الحدائق الناظره (بحرانی، ۱۴۰۵ ق، ۱۶۳/۶)، نجفی در جواهر الکلام (نجفی، ۱۳۸۱ ش، ۸۴/۴) و اکثر قریب به اتفاق فقهای معاصر.

طرفداران این نظریه برای اثبات آن به دلایل ذیل استناد کرده‌اند (نجفی، ۱۳۸۱ ش، ۱۰۹/۷؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ۱۷۷/۴): ۱- موافق بودن با احتیاط؛ ۲- وجود شهرت فتوایی بین فقهای امامیه؛ ۳- عمل به احادیث موجود در مسئله؛ ۴- حمل مجمل بر مبین؛ ۵- حمل مطلق بر مقید؛ ۶- حمل روایات ناظر به کفایت استتار قرص بر تقیه؛ ۷- احتمال نسخ مفاد روایات ناظر به کفایت استتار قرص؛ ۸- وضوح مفاد روایات ناظر به ذهاب حمزه مشرقیه در دلالت بر مطلوب و بر اینکه مغرب شرعی تنها با غروب خورشید تحقق پیدا نمی‌کند، همانند روایت ابن ابی عمیر: «إذا غابت الحمرة من هذا الجانب یعنی من المشرق فقد غابت الشمس من شرق الارض و غربها: هرگاه قرمزی از ناحیه مشرق ناپدید شود، خورشید از شرق و غرب مخفی شده است» (همان، ۱۷۳/۴) و روایت معتبره عبدالله بن وضاح: «... قال اری لك ان تنتظر حتی تذهب الحمرة و تاخذ بالحائطه لدینک: نظر و حکم من درباره تو این است که صبر کنی تا قرمزی برود و آنچه به احتیاط نزدیکتر است برای دین خود برگزین» (همان، ۱۷۶/۴) و روایت برید بن معاویه عجللی: «إذا غابت الحمرة من هذا الجانب یعنی ناحیه المشرق فقد غابت الشمس فی شرق الارض و من غربها: هرگاه قرمزی از ناحیه مشرق ناپدید شود، زمان مخفی شدن خورشید از شرق و غرب دنیا است» (همان، ۱۷۵/۴) و روایت علی بن احمد اشیم: «... وقت المغرب اذا ذهب الحمرة من المشرق: زمان مغرب هنگام رفتن قرمزی از ناحیه مشرق است» (همان، ۱۷۳/۴) و روایت بکر بن محمد: «... ان الله يقول فی کتابه لابراهيم: فلما جن علیه الليل رای کوکبا قال هذا ربی. فهذا اول الوقت و

آخر ذالک غیبوبه الشفق: خداوند در قرآن درباره ابراهیم می‌فرماید و چون شب بر او آشکار گردید ستاره‌ای را دید، گفت این پروردگار من است و این آغاز وقت شب و آخر آن مخفی شدن شفق است» (همان، ۱۷۴/۴) و... (نجفی، ۱۳۸۱ش، ۱۲۱/۷؛ طباطبایی یزدی، ۱۴۱۷ق، ۲۳۸/۱ و ۳۸۳؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ۱۷۷/۴).

هم‌چنین به نقل مجلسی از میرداماد این قول مطابق با اکثر روایات و اجماع عملی اصحاب امامیه و البته اساطین الهیین و ریاضیین از حکمای یونان است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ۸۴/۸۰؛ نجفی، ۱۳۸۱ش، ۱۵۰/۷-۱۰۹).

سوم: انتفاء حمره از سراسر مشرق و تاریکی کامل آسمان در طرف مشرق، علامت آغاز مغرب است. بر اساس این نظریه که مفید و طوسی از موافقان آن به حساب می‌آیند، رسیدن حمره مشرقیه به بالای سر کفایت نکرده و باید حمره در تمام ناحیه مشرق از بین رفته باشد، هرچند این سرخی همچنان در قسمت مغرب آسمان موجود باشد (مفید، ۱۴۱۰ق، ۹۲؛ طوسی، ۱۴۰۰ق، ۵۹؛ شفتی، ۱۴۰۹ق، ۱۵۷/۱). مستند این قول، روایت «محمد بن علی» است که گفت با امام رضا^ع در سفر همراه بودم و امام^ع را دیدم که نماز مغرب را هنگامی می‌خواند که سیاهی از جانب مشرق رو می‌آورد (طوسی، ۱۳۶۵ش، ۲۹/۲؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ۱۷۵/۴).

با توجه به دلایل اقامه شده برای قائلین به قول دوم و جامعیت آن نسبت به قول اول (بر فرض صحت روایاتش) و با وجود روایات مشهور متعدد و در حد شهرت یا اجماع و یا ضروری بودن این فتوا بین امامیه (نجفی، ۱۳۸۱ش، ۱۰۹/۷) و هم‌چنین جامع بودن و احتمال مقید و مبین بودن روایات قسم دوم نسبت به روایات قسم اول و با احتمال صدور روایت قسم اول از روی تقیه و موافقت با عامه، مشهور فقهای امامیه برتری نظریه دوم بر دو قول دیگر را تأیید نموده‌اند. و همین‌طور مستند قول سوم نیز روایت محمد بن علی است که روایتش ضعیف و از نظر سند و دلالت مخدوش به نظر می‌رسد؛ زیرا حکم سفر آسانتر از حضر است و لذا نمی‌تواند حکم اختصاصی برای نماز مغرب در همه حال باشد؛ چنانکه در صحیح «حلبی» بیان شده است: «اشکالی ندارد که در سفر نماز مغرب را تا پنهان شدن شفق به تأخیر بیندازی» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ۱۹۴/۴).

۲. تبیین دیدگاه اهل سنت

تمام مذاهب اهل سنت اتفاق نظر دارند که با غروب خورشید (یعنی استتار قرص) وقت نماز مغرب داخل شده است (ابن قدامه، ۱۳۸۸ق، ۲۷۶/۱) و چنانکه شافعی می‌گوید: «لَا وَقْتُ لِلْمَغْرِبِ إِلَّا وَاحِدٌ وَ ذَلِكَ حِينَ تَغِيبُ الشَّمْسُ: تنها زمانی که برای مغرب است، زمان مخفی - شدن خورشید است» (شافعی، ۱۹۸۳م، ۹۲/۱) و از دیدگاه حنبلیها، حنفیها و شافعیها وقت نماز مغرب از استتار کامل خورشید در مغرب آغاز و تا شفق ادامه می‌یابد. از نظر مالکیه مغرب دو وقت دارد: وقت اختیاری که از غروب خورشید آغاز می‌شود و تا زمانی که در اوایل غروب بتوانند با تحصیل طهارت و گفتن اذان و اقامه نماز بخوانند، ادامه پیدا می‌کند؛ وقت ضروری که پس از وقت اختیاری آغاز و تا طلوع فجر ادامه می‌یابد. به نظر مالکیه، مغرب وقت اختیاری موسع ندارد (بغدادی، ۱۴۲۰ق، ۲۰۲/۱؛ جزیری، ۱۴۲۴ق، ۱۶۲/۱). در چگونگی تحقق شفق نیز فقهای اهل سنت با یکدیگر اختلاف نظر دارند. برخی بر این باورند که بعد از غروب آفتاب در ناحیه مغرب سه رنگ به ترتیب: سرخی، سفیدی و سیاهی مشاهده می‌شود. شفق از نظر ابوحنیفه به هنگام سفیدی مغرب محقق می‌شود و به همین جهت، هنگامی که در مغرب، سفیدی دیده می‌شود، انتهای وقت مغرب و ابتدای وقت عشاء خواهد بود. اما از نظر دیگر امامان اهل سنت، هم‌چنین برخی از شاگردان ابوحنیفه (یعنی صاحبین که همان ابویوسف و محمد بن حسن شیبانی دو شاگرد برجسته ابوحنیفه است) شفق به سرخی مغرب اطلاق شده است (شافعی، ۱۹۸۳م، ۹۸/۱؛ مرغینانی، ۲۰۱۰م، ۳۸/۱)، در نتیجه هنگامی که سرخی مغرب از بین برود و رنگ آن به سفیدی تغییر پیدا کند، انتهای وقت مغرب خواهد بود. دو شاگرد ابوحنیفه وقت مغرب را از ابتدای غروب تا برطرف شدن سرخی سمت مغرب می‌دانند؛ اما از دیدگاه «ابوحنیفه» «شفق» به سفیدی پس از سرخی گفته می‌شود؛ لذا از دیدگاه وی وقت مغرب مقداری موسعتر از دیدگاه دو شاگردش است. بر اساس بیان «موسوعه کویتیه» تفاوت این دو دیدگاه، حدود سه درجه قوسی که معادل دوازده دقیقه ساعتی است، می‌باشد. «وَالْفَرْقُ بَيْنَ الشَّقَقَيْنِ يُقَدَّرُ بِثَلَاثِ دَرَجَاتٍ، وَهِيَ تَعْدِلُ اثْنَتَيْ عَشْرَةَ دَقِيقَةً» (الموسوعة الفقهية الكويتية، ۱۴۰۴ق، ۱۷۴/۷).

۳. تبیین و تبدیل درجاتی (نجومی) مغرب

زمان دقیق غروب خورشید از نظر علم نجوم، لحظه‌ای است که مرکز قرص خورشید، ۵۰ دقیقه قوسی (حدود ۳ دقیقه و ۲۰ ثانیه ساعتی)^۲ زیر افق ناظر باشد. در این صورت، ۳۴ دقیقه قوسی (حدود ۲ دقیقه و ۱۸ ثانیه ساعتی) آن مربوط به شعاع ظاهری قرص خورشید است و در ۱۶ دقیقه قوسی باقی مانده، به علت تأثیر پدیده شکست نور، خورشید هم‌چنان قابل مشاهده است. قطر ظاهری خورشید به طور میانگین ۳۴ دقیقه قوسی است و این زمانی است که مرکز خورشید به مقدار ۳۴ دقیقه قوسی زیر خط افق قرار گیرد. این مقدار در مورد خورشید سبب می‌شود تا فاصله زمانی روشنایی روز طولانی‌تر شود. به همین جهت، باید مرکز خورشید حدود ۵۰ دقیقه قوسی زیر افق ناظر قرار گیرد تا از حالت مرئی بودن خارج گشته و غروب محقق شود (حدود ۳ دقیقه و ۲۰ ثانیه ساعتی) (ریاضی کرمانی، ۱۳۵۰ ش، ۱۴۴؛ عدالتی، ۱۳۸۰ ش، ۳۷۸؛ گلابگیر، ۱۳۸۵ ش، ۶۴).

بدین ترتیب، بیان نجومی در تحقق غروب با نظر مشهور فقهای امامیه نسبت به آن، متفاوت است؛ زیرا آن‌گونه که بیان شد، از دیدگاه مشهور امامیه، زمان نماز مغرب، ذهاب حمزه مشرقیه از سمت الرأس است و این پدیده زمانی رخ می‌دهد که خورشید به اندازه حدود ۴/۸ درجه قوسی زیر خط افق قرار گیرد؛ یعنی پس از استتار خورشید، حدود ۱۶ دقیقه و ۳۰ ثانیه ساعتی طول می‌کشد تا غروب شرعی محقق گردد و همین مقدار از زمان یا درجه، نشانگر تفاوت نظر امامیه و اهل سنت نسبت به تحقق غروب شرعی است (که در فصول سال بین ۱۶ تا ۲۰ دقیقه ساعتی پس از غروب آفتاب رخ می‌دهد). به عبارت دیگر زمانی که زاویه سمت الرأسی خورشید $94^{\circ}/8$ درجه قوسی شود، وقت اذان مغرب نزد امامیه است (عدالتی، ۱۳۷۲ ش، ۳۶؛ گلابگیر، ۱۳۸۵ ش، ۵۶).

۲. هر دایره به ۳۶۰ درجه و هر ۳۶۰ درجه قوسی برابر با ۲۴ ساعت و هر ۱۵ درجه قوسی برابر با یک ساعت و هر درجه قوسی دایره برابر با ۴ دقیقه ساعتی است و هر ۱۵ دقیقه قوسی، برابر با یک دقیقه ساعتی است و هر ساعت برابر با ۶۰ دقیقه و هر دقیقه برابر با ۶۰ ثانیه است و این دستگاه شصت‌گانی ظاهراً از ابداعات بابلیان است و مصریان باستان نیز که عاشق مثلث کامل (مثلث متساوی الاضلاع) بودند، شش عدد از این مثلثها را دقیقاً درون دایره جای دادند؛ به همین دلیل، شش برش مثلثی ۶۰ درجه‌ای، تقسیم دایره را به ۳۶۰ درجه کاملاً منطقی جلوه می‌داد و هر دقیقه ساعتی برابر با ۶ درجه قوسی است و در مجموع یک ساعت برابر با ۳۶۰ درجه دوران عقربه است (زمانی قمشه‌ای، ۱۳۸۱ ش، ۴۰/۲).

البته در برخی منابع، بیان گردیده که حمره مشرقیه باید از سمت الرأس بگذرد، اما مشاهدات تجربی نشان می‌دهد که قبل از آن، سرخی مشرق کم‌نور و محو می‌شود. بر اساس مشاهدات انجام‌شده در سالهای گذشته، ملاک اذان مغرب زمانی است که خورشید به انحطاط ۴.۵ درجه برسد (هرچند امروزه مقدار متوسط آن را ۴.۸ گرفته‌اند) (زمانی قمشه‌ای، ۱۳۸۱ش، ۱/۳۸۲).

باید توجه داشت که عبور حمره مشرقیه در آفاق استوایی بین ۱۰ تا ۱۲ دقیقه ساعتی است و با زیادشدن عرض شهرها بر مدت آن افزوده می‌گردد، چنانکه در افق قم یا مشهد بین ۴ تا ۵ درجه قوسی تمدید شده که با نیم درجه احتیاط بین ۱۸ و ۲۲ دقیقه ساعتی خواهد بود. بدین معنا که در اوایل فروردین از حدود ۱۸ دقیقه به جانب ۲۲ دقیقه افزایش می‌یابد و با گذشت سه ماه (رأس سرطان) به بیشترین دقایق می‌رسد و سپس به تدریج رو به کاهش می‌گذارد و تا پاییز و در بقیه فصول سال نیز تغییر محسوس ندارد. بنابراین مدت زمان بین غروب تا مغرب شرعی تجربی است و به اختلاف عرضها و مکانها متفاوت است و هرچه اندازه عرض آنان زیادتر شود عبور حمره مشرقیه از سمت الرأس نیز مدت بیشتری را می‌طلبد (همان‌جا).

در نتیجه می‌توان گفت: با غروب آفتاب در مغرب، وقت فریضه مغرب داخل شده و در این امر اختلافی نیست؛ اما در اینکه غروب چگونه محقق می‌شود اختلاف نظر است. عده‌ای از فقها استتار شمس در افق را کافی دانسته و عده‌ای علاوه بر آن از بین رفتن حمره و سرخی در مشرق را نیز لازم دانسته و برخی تاریکی هوا در مشرق را ملاک گرفته‌اند، که بر اساس دو قول اخیر نمی‌توان به اذان اهل سنت در اعلان وقت مغرب اعتماد کرد و می‌بایست تا ذهاب حمره مشرقیه صبر نمود. هم‌چنین ابتدای وقت نماز مغرب از دیدگاه اهل سنت از زمان غروب آفتاب (استتار قرص خورشید در سطح افق غربی) تا زمانی است که سرخی سمت مغرب (شفق) باقی است.

این زمان به طور تقریبی نزدیک به یک ساعت و نیم به طول می‌انجامد؛ بنابراین بعد از یک ساعت و نیم وقت نماز مغرب و یا وقت فضیلت آن به پایان می‌رسد. در فقه حنفی در پایان وقت مغرب اختلاف نظر است. وقت نماز عشاء نزد اهل سنت با از بین رفتن سرخی سمت مغرب (شفق) آغاز شده و بر اساس قول مشهور آنان تا طلوع فجر استمرار می‌یابد؛ هر چند که شایسته است نماز عشاء از یک‌سوم شب تأخیر نیفتد.

تحلیل فقهی زمان نماز عشاء

وقت نماز عشاء نزد امامیه پس از پایان نماز مغرب آغاز و وقت اجزاء آن تا نصف شب ادامه پیدا می‌کند؛ گرچه وقت فضیلت آن از ذهاب شفق (ذهاب حمره مغربیه) تا یک‌سوم شب است.

در مورد زمان نماز عشاء نیز نقطه‌نظرات گوناگونی بین دانشیان امامیه و اهل سنت بیان گردیده که بر اساس این نظرات زمان انجام این نماز، زمان فضیلت و نوافل آنها، قضاء و اداء آنها، دچار تغییر خواهد شد و از این رو به نظرات صاحب‌نظران در این زمینه به شرح ذیل خواهیم پرداخت.

۱. تبیین دیدگاه امامیه

نماز عشاء از دیدگاه امامیه دو وقت دارد:

۱- یکی قبل از ذهاب شفق (حمره مغربیه)؛ یعنی بلافاصله پس از نماز مغرب، تا نیمه شب؛

۲- دیگری بعد از شفق تا نیمه شب.

صاحب عروه در این زمینه می‌فرماید: «زمان فضیلت نماز مغرب از ذهاب حمره مشرقیه شروع می‌شود و تا ذهاب شفق یعنی ذهاب حمره مغربیه ادامه دارد و زمان فضیلت نماز عشاء از ذهاب شفق تا یک‌سوم شب است (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۷ق، ۱/۲۳۸؛ زمانی قمش‌ای، ۱۳۸۱ش، ۱/۳۸۵).

و زمان نماز مغرب و عشاء تا نیمه شب امتداد دارد؛ چنانکه در آیه قرآن می‌فرماید: «أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ: نماز را از زوال خورشید تا نهایت تاریکی شب به پا دارید.» (اسراء، ۷۸). گفته‌اند غسق اللیل به معنای شدت ظلمت شب است (راغب اصفهانی، ۱۳۹۲ش، ۳۷۳).

و در روایت عبید بن زراره از امام صادق علیه السلام است: «هرگاه خورشید غروب کند، زمان نماز مغرب و عشاء فرا رسیده است و تا نصف شب ادامه دارد، جز اینکه مغرب قبل از عشاء است» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ۴/۱۸۱ و ۱۵۷؛ فاضل مقداد، ۱۳۷۳ش، ۱/۶۸).

در روایتی دیگر نیز امام صادق علیه السلام فرمودند: «اول وقت نماز عشاء رفتن سرخی است که بعد از غروب آفتاب پیدا می‌شود و آخرش تا غسق اللیل است یعنی نیمه شب» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ۱/۶۵۷).

وقت نافله عشاء هم بعد از تمام شدن نماز عشاء تا نصف شب است و بهتر است بعد از نماز عشاء بلافاصله خوانده شود (شهید اول، بی تا، ۲۵؛ نجفی، ۱۳۸۱ش، ۷/۱۹۱).

در همین راستا دو بحث مفهومی دیگر نیز بررسی می‌شود:

اول: بحث از ثلث شب: ثلث شب به عنوان انتهای فضیلت نماز عشاء مطرح گردیده است. طوسی زمان پایان وقت عشاء را ذهاب ثلث شب می‌داند (طوسی، ۱۴۰۷ق، ۱/۶۵) و صاحب عروه نیز همین‌گونه بیان فرموده‌اند (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۷ق، ۱/۲۳۸). البته روشهایی که در ذیل برای تحصیل نیمه شب بیان می‌گردد نیز برای تحصیل ثلث شب نیز کاربرد خواهد داشت.

دوم: محاسبه نیمه شب: نیمه شب یک وقت شرعی مستقل نیست و به تعریف شب از لحاظ شرعی بستگی دارد، هر چند در برخی از روایات ما زمان انجام نافله شب را از نیمه شب معین کرده و یا تقدیم صلاه اللیل و الوتر بر نصف شب مجاز شمرده شده، چنانکه روایاتش در باب ۴۳ و ۴۴ از ابواب المواقیت کتاب الصلاه در جلد چهارم وسائل الشیعه و هم‌چنین در صحیح بخاری کتاب الصلاه حدیث ۱۱۴۵ آمده است.

مطابق نظر اکثر مراجع تقلید، نیمه شب شرعی زمان وسط بین غروب شرعی خورشید (اذان مغرب) و اذان صبح روز بعد است. بنابراین ممکن است نیمه شب شرعی دقایقی قبل یا بعد از نیمه شب نجومی (ساعت صفر بامداد) باشد. در عروه آمده است: «و يعرف نصف اللیل بالنجوم الطالعه اول الغروب. اذا مالت عن دائرة نصف النهار الی طرف المغرب» (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۷ق، ۱/۵۱۸). یعنی شناخت نیمه شب از زمانی است که ستارگان طلوع‌کننده در آغاز غروب در مشرق، از نصف‌النهار مکان مورد نظر به سمت غرب گذر کند.

اما نیمه شب چه زمانی است و چگونه به دست می‌آید:

نیمه شب ساعت صفر است و آغاز آن هنگامی است که خورشید در نقطه مقابل ظهر و در امتداد نصف‌النهار محل قرار می‌گیرد و موقعی که خورشید متوسط ۱۲ ساعت بعد به نصف‌النهار ناظر می‌رسد، ساعت ۱۲ متوسط محلی است. به عبارت دیگر وقتی که خورشید

در مسیر حرکت ظاهری روزانه‌اش بر فراز بلندترین نقطه نصف‌النهار قرار می‌گیرد، موقع ظهر و نیمروز است و موقعی که در نقطه مقابل ظهر واقع می‌شود، نصف‌اللیل و یا نیمه شب است. باید توجه داشت نیمه شب شرعی از دیدگاه امامیه با دیگران متفاوت است، ولی آنچه مورد قبول (گلابگیر، ۱۳۸۵ ش، ۶۷) اکثر دانشیان مسلمان است، آن است که نیمه شب عبارت است از فاصله زمانی بین اذان مغرب تا اذان صبح و این مقدار از دیدگاه امامیه زمانی است که خورشید حدود $۸۳/۴^{\circ}$ زیر افق غرب قرار دارد.

$$(۱۸۰ - ۱۸ - ۴/۸ = ۱۵۷/۲ \div ۲ = ۷۸/۶^{\circ} + ۴/۸ = ۸۳/۴^{\circ})$$

از نظر فقهی، خصوصاً امامیه چهار روش برای به‌دست‌آوردن نیمه شب بیان شده که در ذیل بدانها اشاره می‌گردد:

۱- روش اول: آن است که بر زمان اذان ظهر مقدار ۱۱ ساعت و ۱۵ دقیقه اضافه کنید (خمینی، ۱۳۶۸ ش، ۱/۱۳۸) و برخی گفته‌اند ۱۲ ساعت اضافه کنید تا زمان نیمه شب به‌دست آید که اگر مثلاً اذان ظهر ساعت ۱۲ ظهر باشد بنابراین نیمه شب ساعت ۲۳/۱۵ و طبق احتمال دوم ساعت ۱۲ شب خواهد بود. چنانکه مکارم شیرازی در رساله خود می‌فرماید: «احتیاط واجب آن است که شب را از اول غروب آفتاب تا اذان صبح حساب کند و در نیمه اول سال تقریباً ساعت دوازده و پانزده دقیقه بعد از ظهر، آخر وقت نماز مغرب و عشاء است (با احتساب ساعت تابستانی) و در نیمه دوم سال ساعت یازده و پانزده دقیقه بعد از ظهر، آخر وقت نماز مغرب و عشاء است (بدون احتساب ساعت تابستانی)، هر چند در ایام سال کمی تفاوت دارد (مجموعه مؤلفین، ۱۳۸۸ ش، ۷۳۹).

۲- روش دوم: آن است که زمان اذان مغرب (ذهاب حمره مشرقیه) و اذان صبح (طلوع فجر صادق) را به‌دست می‌آوریم و تقسیم بر ۲ می‌کنیم و آن نیمه را به مقدار اذان مغرب اضافه می‌کنیم و بدین ترتیب زمان نیمه شب به‌دست می‌آید؛ چنانکه امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای و آیت‌الله سیستانی و آیت‌الله گلپایگانی و آیت‌الله صافی و آیت‌الله زنجانی و آیت‌الله نوری و آیت‌الله بهجت این‌گونه فتوا داده‌اند. البته آیت‌الله سیستانی به جای اذان صبح با عنوان «طلوع فجر» تعبیر کرده‌اند (مجموعه مؤلفین، ۱۳۸۸ ش، ۷۳۹).

مثلاً اگر اذان مغرب ساعت ۱۹ باشد و اذان صبح ساعت ۴ صبح باشد، امتداد این مدت به مقدار ۹ ساعت است.

$$\text{که اگر عدد } ۹ \text{ را تقسیم بر } ۲ \text{ کنیم عدد } ۴/۵ \text{ به‌دست می‌آید: } ۴/۵ = ۹ \div ۲$$

آن‌گاه عدد $۴/۵$ را به مقدار زمان اذان مغرب اضافه می‌کنیم: $۲۳/۵ = ۴/۵ + ۱۹$

که عدد $۲۳/۵$ به‌دست می‌آید و همان زمان نیمه شب خواهد بود.

۳- روش سوم: برخی دیگر تفاوت اذان مغرب تا طلوع آفتاب صبح بعد را به‌دست می‌آورند و تقسیم بر ۲ می‌کنند و حاصل را بر مقدار اذان مغرب اضافه می‌کنند. چنانکه آیت‌الله خویی و آیت‌الله تبریزی بر این باورند (خویی، ۱۴۲۸ق، ۱/۲۶۷). طبق این حساب، زمان نیمه شب وسعت بیشتری خواهد داشت. مثلاً اگر اذان مغرب ساعت ۱۹ باشد و طلوع آفتاب ساعت ۵/۵ صبح باشد، در این صورت مقدار ۱۱ ساعت تفاوت این‌دوست که تقسیم بر ۲ می‌کنیم و عدد $۵/۵$ به‌دست می‌آید. آن را بر عدد ۱۹ اضافه می‌کنیم و عدد $۲۴/۵$ به‌دست می‌آید و بنابراین نیمه شب ساعت $۲۴/۵$ خواهد بود؛ یعنی:

$$۱۱ \div ۲ = ۵/۵$$

بنابراین ساعت $۱۲/۵$ شب نیمه شب خواهد بود: $۲۴/۵ = ۱۹ + ۵/۵$

اینان معتقدند نماز مغرب تا نیمه شب قضاء می‌شود، ولی نماز عشاء تا فردا قضاء ندارد؛ یعنی نماز عشاء را می‌توان تا طلوع آفتاب فردا مافی‌الذمه خواند و پس از طلوع آفتاب است که نماز عشاء قضا می‌شود. لذا در محاسبه نیمه شب طلوع آفتاب فردا را مورد نظر قرار می‌دهند.

۴- روش چهارم: عده‌ای دیگر معتقدند نیمه شب عبارت است از نصف‌کردن زمان غروب خورشید (و نه ذهاب حمره مشرقیه) تا زمان طلوع فجر صادق (نجفی، ۱۳۸۱ش، ۷/۲۲۰) و از دیدگاه اکثر اهل سنت نیز همین معنا مورد نظر خواهد بود (جزیری، ۱۴۲۴ق، ۱/۱۸۵). لازم به ذکر است آنهایی که غایت شب را طلوع فجر می‌دانند، دو دسته هستند: بعضی می‌گویند: از طلوع فجر تا طلوع خورشید جزو روز است، چون روز از طلوع فجر تا غروب خورشید است. بعضی دیگر می‌گویند: از طلوع فجر تا طلوع خورشید نه شب و نه روز است، بلکه مقابل شب و روز است، آن ساعت نه از شب و نه از روز است، بلکه مابین طلوع فجر تا طلوع خورشید است (خویی، ۱۴۲۸ق، ۱۱/۱۹۱).

علی‌الظاهر از این ۴ روش، راه‌حل دوم مناسبتر است؛ زیرا با ۱. فهم عرفی (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ۷۴/۸۰)؛ ۲. شهرت فتوایی؛ ۳. عملی؛ ۴. مطابق با احتیاط بودن، سازگارتر است؛ زیرا برای قول اول و آن مقدار از عدد (عدد ۱۲) دلیل واضحی ارائه نگردیده و قول سوم مبتنی بر این است که مابین‌الطلوعین را از شب حساب کنیم و یا تتمه و تکمله شب بدانیم

که آن هم مورد تردید است. اما قول چهارم نیز با مشرب و مذاق مشهور فقهای امامیه در محاسبه مغرب از استتار شمس، سازگار نیست.

۲. تبیین دیدگاه اهل سنت

وقت نماز عشاء از دیدگاه حنبلیه دو وقت دارد: ۱- وقت اختیاری: از غایب شدن شفق تا گذشتن ثلث شب؛ ۲- وقت ضرورت: از اول ثلث دوم تا فجر صادق و کسی که بدون عذر در این زمان نماز بخواند گناهکار است. از دیدگاه شافعیه و حنفیه، وقت نماز عشاء از اول شفق شروع می‌شود و تا طلوع فجر صادق ادامه می‌یابد. از دیدگاه مالکیه مانند: حنفیه، عشاء دو وقت دارد: ۱- اختیاری: از غایب شدن شفق تا اتمام ثلث اول؛ ۲- ضروری: پس از وقت اختیاری است تا طلوع فجر (سابق، ۱۳۹۷ق، ۷۷/۱؛ جزیری، ۱۴۲۴ق، ۱۶۴/۱-۱۶۳).

درواقع ابوحنیفه تأخیر نماز عشاء تا ثلث شب را مستحب و تا نیمه شب مباح و تا طلوع فجر صادق مکروه می‌داند (مرغینانی، ۲۰۱۰م، ۶۹/۱) و شافعی پایان نماز عشاء را برای شخص مختار تا ثلث یا نیمه شب دانسته و برای مضطر تا طلوع فجر می‌داند (شافعی، ۱۹۸۳م، ۹۸/۱). حنبلیه نیز مانند مالک معتقدند نماز عشاء دو وقت دارد: اختیاری و اضطراری؛ وقت اختیاری آن تا گذشتن ثلث اول شب است و وقت اضطراری آن از اول ثلث دوم تا طلوع فجر است (کلوذانی، ۱۴۲۵ق، ۷۲؛ بغدادی، ۱۴۲۰ق، ۲۰۲/۱). در مورد نیمه شب هم اکثر اهل سنت معتقدند نیمه شب عبارت است از نصف کردن زمان غروب خورشید تا زمان طلوع فجر صادق (جزیری، ۱۴۲۴ق، ۱۸۵/۱).

در نتیجه می‌توان گفت: در اینکه پایان وقت مغرب از بین رفتن شفق در مغرب است، اختلاف نظری نیست؛ ولی در ابتدا و انتهای وقت عشاء در فقه حنفی اختلاف نظر هست، چنانکه بیان گردید.

۳. زمان عشاء از دیدگاه علمی و نجومی

زمان نماز عشاء که از زمان قبل از ذهاب شفق و یا ذهاب حمزه مغربیه معرفی شده هنگامی است که خورشید در نقطه مقابل با فجر صادق باشد و یا تقریباً در ۱۸ درجه قوسی زیر افق غرب قرار گیرد؛ که این میزان بسته به موقعیتهای مختلف می‌تواند تفاوت داشته باشد (و این

چیزی بین یک ساعت و ۱۲ دقیقه پس از غروب و یا حدود ۵۶ دقیقه و ۳۰ ثانیه پس از حمزه مشرقیه رخ می‌دهد) (الیاس، ۱۳۷۷ش، ۱۶۷؛ گلابگیر، ۱۳۸۵ش، ۶۰).

به تعبیر دیگر زمان ذهاب حمزه مغربیه که انتهای شفق باشد، زمانی است که خورشید حدود ۱۸ درجه زیر خط افق قرار گیرد. زمان نماز عشاء نزد اهل سنت و زمان فضیلت آن نماز نزد امامیه به گذشت همین مقدار پس از اذان مغرب است؛ یعنی خورشید در حدود ۱۸ درجه قوسی بعد از غروب قرار گیرد (و حدود ۱۴ درجه ۵۲ دقیقه قوسی و یا پس از ذهاب حمزه مشرقیه نزد امامیه). لذا در این مسئله از نظر غایت که رسیدن به ۱۸ درجه قوسی باشد، اختلاف چندانی بین امامیه و مذاهب اهل سنت نخواهد بود، ولی از نظر مقدار زمانی و وسعت وقت بین غروب تا حمزه مغربیه، اهل سنت حدود ۱۶ دقیقه و ۳۰ ثانیه زمان بیشتری برای اقامه نماز دارند که امامیه معتقد است این مقدار اضافی از روز محسوب می‌گردد و نه از شب.

البته باید توجه داشت این مقدار برحسب عرضهای مختلف جغرافیایی در طول سال متفاوت است و از حدود ۱۶ تا ۲۲ درجه متغیر است و حد وسط آن حدوداً ۱۸ درجه (یعنی یک ساعت و ۱۲ دقیقه) خواهد بود، ولی دانشگاه تهران در محاسبه اذان این مقدار را $۱۷^{\circ}/۷$ حساب کرده است و از نظر اهل سنت زمان نماز عشاء (ذهاب حمزه مغربیه) موقعیت خورشید در نقطه مقابل طلوع فجر است؛ یعنی ۱۸ درجه زیر خط افق، ولی شایان ذکر است که عده‌ای به هنگام غروب زاویه ۱۷ درجه را برای ذهاب حمزه مغربیه (زمان فضیلت نماز عشاء) و زاویه ۱۸ درجه را برای طلوع فجر صادق بر اساس تجربیات در برخی نواحی خاورمیانه انتخاب نموده‌اند که دلیلی بر نامتقارن بودن این دو وجود ندارد؛ مضافاً به اینکه موقعیت ۱۷ درجه که ممکن است به سبب صاف بودن هوا در نواحی بیابانی به خوبی قابل اجرا باشد و در نواحی دیگر با هوای متفاوت، ممکن است قابل اجرا نباشد (الیاس، ۱۳۷۷ش، ۱۶۷؛ گلابگیر، ۱۳۸۵ش، ۶۰).

در محاسبه ثلث شب نیز اگر غروب را از استتار شمس و اذان صبح را ۱۸ درجه زیر خط افق بدانیم (چنانکه اهل سنت معتقدند)؛ در این صورت ثلث شب عبارت خواهد بود.

$$\text{تمام طول شب نزد اهل سنت: } ۱۶۲^{\circ} = ۱۸ - ۱۸۰$$

$$۱۶۲ \div ۳ = ۵۴^{\circ}$$

بنابراین بر اساس مشهور مذاهب اهل سنت اگر خورشید به اندازه 54° از خط افق گذر کند، یعنی چیزی حدود ۳ ساعت و ۳۶ دقیقه پس از غروب شرعی اهل سنت، در این صورت ثلث شب واقع شده است.

از دیدگاه امامیه ثلث شب عبارت خواهد بود از موقعیتی که خورشید $58^{\circ}/8$ درجه زیر خط افق قرار گیرد؛ یعنی چیزی حدود ۳ ساعت و ۵۲ دقیقه ساعتی پس از غروب شرعی امامیه، زیرا اگر حمره مشرقیه و مغرب شرعی نزد امامیه را حدود $4^{\circ}/8$ - درجه زیر خط افق بدانیم و نیمه شب را بر اساس مابین زمان اذان مغرب تا اذان صبح بدانیم، در این صورت خواهیم داشت:

$$\text{تمام طول شب نزد اهل سنت } 162^{\circ} = 180 - 18$$

$$162 \div 3 = 54^{\circ}$$

$$54^{\circ} + 4/8 = 58^{\circ}/8$$

و این مقدار عبور خورشید از زیر خط افق است برای رسیدن به ثلث شب.

از دیدگاه اهل سنت که غروب را به استتار قرص می‌دانند و انتهای شب را اذان صبح می‌دانند، نیمه شب عبارت خواهد بود از اینکه خورشید مقدار ۸۱ درجه از دامنه افق پایین رود؛ یعنی چیزی حدود ۵ ساعت و ۲۴ دقیقه ساعتی پس از غروب شرعی اهل سنت:

$$162 = 180 - 18$$

$$162 \div 2 = 81^{\circ}$$

اما از دیدگاه امامیه چون غروب را از ذهاب حمره مشرقیه و اذان صبح را انتهای شب می‌دانند و در این صورت خواهیم داشت:

$$162 = 180 - 18$$

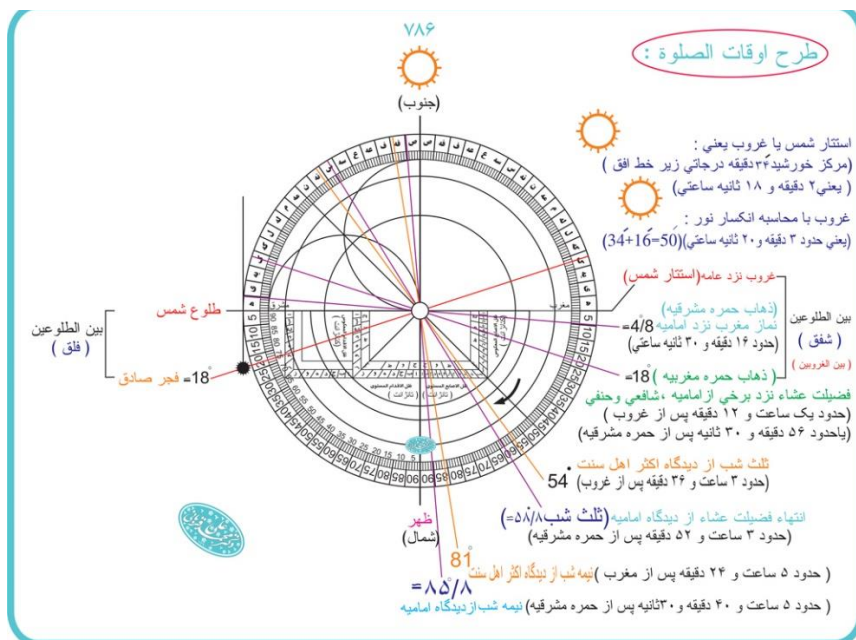
$$162 \div 2 = 81^{\circ}$$

$$81^{\circ} + 4^{\circ}/8 = 85^{\circ}/8$$

لذا نیمه شب عبارت خواهد بود از مقدار $85^{\circ}/8$ که خورشید از دامنه افق پایین رود یعنی چیزی حدود ۵ ساعت و ۴۰ دقیقه و ۳۰ ثانیه ساعتی پس از ذهاب حمره مشرقیه. بنابراین از نظر درجاتی مقدار تفاوت زمانی دو نظریه در حدود ۱۶ دقیقه و ۳۰ ثانیه ساعتی خواهد بود که برای امامیه از نظر مجموع زمانی کمتر است، ولی همان زمانی که نسبت و تفاوت بین غروب شرعی اهل سنت و امامیه بود (یعنی حدود ۱۶ دقیقه و ۳۰ ثانیه)

همان نسبت و میزان، مقدار تفاوت آنها در امتداد داشتن نیمه شب خواهد بود. بنابراین نیمه شب برای امامیه با توجه به درجات، حدود ۴ درجه و ۸ دقیقه و با توجه به ساعت، حدود ۱۶ دقیقه و ۳۰ ثانیه امتداد بیشتری خواهد داشت (باید توجه داشت که این اعداد و ساعات برای ثلث و نیمه شب در صورتی است که بر اساس فرض غروب آفتاب را ساعت ۶ و طلوع آفتاب را ۶ صبح بدانیم، چنانکه در شکل ذیل دیده می‌شود، ولی اگر ساعات اذان در مناطق مختلف بر حسب طول و عرض جغرافیایی و یا فصول سال فرق کند این اعداد بر حسب همان نسبتها تغییر می‌کند).

با مراجعه به شکل ذیل مقدار درجاتی و مثلثاتی زمان دقیق مغرب و عشاء از دیدگاه مذاهب اسلامی، فضیلت، اداء و قضاء و نوافل آنها به راحتی به دست خواهد آمد:

نتیجه

۱. تمام فرق اسلامی قبول دارند که زمان نماز مغرب به غروب آفتاب است، ولی در تعیین غروب به اختلاف پرداخته‌اند. مشهور روایات و فتاوی‌ای شیعه این است که زمان نماز مغرب به ذهاب حمزه مشرقیه از سمت الرأس و یا فوق الجبل است. اما: ۱- برخی زمان اختصاصی

مغرب به انجام سه رکعت پس از آن را زمان فضیلت مغرب می‌دانند؛ ۲- عده‌ای دیگر زمان فضیلت نماز مغرب را از ذهاب حمره مشرقیه تا رفتن شفق (یعنی رفتن حمره مغریه) می‌دانند و لذا در این صورت زمان فضیلت نماز مغرب تا ذهاب شفق یعنی ذهاب حمره مغریه است و زمان فضیلت نماز عشاء از ذهاب شفق تا یک‌سوم شب است و زمان نماز مغرب و عشاء تا نیمه شب امتداد دارد و وقت نافله مغرب بعد از تمام‌شدن نماز مغرب است تا وقتی که سرخی طرف مغرب که بعد از غروب آفتاب در آسمان پیدا می‌شود از بین برود. وقت نافله عشاء بعد از تمام‌شدن نماز عشاء تا نصف شب است.

۲. وقت نماز مغرب نزد اهل سنت، از استتار کامل قرص خورشید در مغرب آغاز شده و تا شفق ادامه می‌یابد. البته حنبلیها، حنفیها و شافعیها گفته‌اند وقت نماز مغرب از غروب خورشید آغاز می‌شود و با از بین رفتن شفق و حمره مغریه پایان می‌یابد و از دیدگاه مالکیه مغرب دو وقت دارد: ۱- وقت اختیاری از غروب خورشید است تا زمانی که در اوایل غروب بتوانند با تحصیل طهارت و گفتن اذان و اقامه نماز بخوانند؛ ۲- وقت ضروری: پس از وقت اختیاری آغاز می‌شود و تا طلوع فجر ادامه می‌یابد. به نظر مالکیه مغرب وقت اختیاری موسع ندارد.

۳. وقت نماز عشاء از دیدگاه حنبلیه دو وقت دارد: ۱- وقت اختیاری: از غایب‌شدن شفق است تا گذشتن ثلث شب؛ ۲- وقت ضرورت: از اول ثلث دوم است تا فجر صادق و کسی که بدون عذر در این زمان نماز را بخواند گناهکار است. از دیدگاه شافعیه و حنفیه، وقت نماز عشاء از اول شفق شروع می‌شود و تا طلوع فجر صادق ادامه می‌یابد. از دیدگاه مالکیه مانند: حنفیه، عشاء دو وقت دارد: ۱- اختیاری: از غایب‌شدن شفق است تا اتمام ثلث اول؛ ۲- ضروری: پس از وقت اختیاری است تا طلوع فجر.

۴. از دیدگاه نجومی زمان دقیق غروب شرعی نزد اهل سنت زمانی است که خورشید حدود ۵۰ دقیقه قوسی زیر افق ناظر قرار گیرد تا از حالت مرئی بودن خارج گشته و غروب محقق گردد؛ ولی از دیدگاه مشهور امامیه این زمانی اتفاق می‌افتد که خورشید به اندازه $40/8$ درجه قوسی زیر خط افق قرار گیرد، یعنی پس از استتار شمس چیزی حدود ۱۶ دقیقه و ۳۰ ثانیه ساعتی طول می‌کشد تا غروب شرعی محقق گردد و همین مقدار از زمان یا درجه، مقدار تفاوت نظر امامیه و اهل سنت نسبت به تحقق غروب شرعی است و به عبارت

دیگر زمانی که زاویه سمت الرأسی خورشید $8/94^{\circ}$ درجه قوسی شود وقت اذان مغرب نزد امامیه است.

زمان نماز عشاء از دیدگاه نجومی نزد اهل سنت هنگامی است که ذهاب حمزه مغربیه رخ داده باشد، یعنی خورشید در نقطه مقابل با فجر صادق باشد و یا تقریباً در 18 درجه قوسی زیر افق غرب قرار گیرد. این چیزی بین یک ساعت و 12 دقیقه ساعتی پس از غروب رخ می‌دهد و زمان فضیلت نماز عشاء نزد امامیه به گذشت همین مقدار پس از ذهاب حمزه مشرقیه است، یعنی خورشید در 18 درجه قوسی قرار گیرد که حدود 14 درجه 52 دقیقه قوسی پس از ذهاب حمزه مشرقیه باشد. این حالت در حدود 56 دقیقه و 30 ثانیه پس از حمزه مشرقیه رخ می‌دهد.

۵. بر اساس مشهور مذاهب اهل سنت اگر خورشید به اندازه 54° از خط افق گذر کند، یعنی چیزی حدود 3 ساعت و 36 دقیقه پس از غروب شرعی اهل سنت، در این صورت ثلث شب واقع شده است. اما از دیدگاه امامیه ثلث شب عبارت خواهد بود از موقعیتی که خورشید $8/58^{\circ}$ درجه زیر خط افق قرار گیرد، یعنی چیزی حدود 3 ساعت و 52 دقیقه ساعتی پس از غروب شرعی امامیه. بنابراین تفاوت این دو دیدگاه چیزی حدود 16 دقیقه و 30 ثانیه ساعتی خواهد بود.

۶. مطابق نظر اکثر مذاهب اهل سنت، نیمه شب عبارت خواهد بود از اینکه خورشید مقدار 81 درجه از دامنه افق پایین رود، یعنی چیزی حدود 5 ساعت و 24 دقیقه ساعتی پس از غروب شرعی اهل سنت و اما از دیدگاه امامیه نیمه شب عبارت است از اینکه خورشید به مقدار $8/85^{\circ}$ از دامنه افق پایین رود، یعنی چیزی حدود 5 ساعت و 40 دقیقه و 30 ثانیه ساعتی پس از ذهاب حمزه مشرقیه.

بنابراین برای امامیه از نظر درجاتی مقدار تفاوت زمانی دو نظریه در حدود 16 دقیقه و 30 ثانیه ساعتی خواهد بود که برای امامیه از نظر مجموع زمانی کمتر است، ولی نیمه شب با توجه به درجات حدود 4 درجه و 8 دقیقه و با توجه به ساعت، حدود 16 دقیقه و 30 ثانیه امتداد بیشتری خواهد داشت.

فهرست منابع

- ابن ابی عقیل، حسن بن علی، *مجموعه فتاوی ابن ابی عقیل*، قم، اخلاص، ۱۴۰۶ق.
- ابن بابویه، محمد بن علی، *من لایحضره الفقیه*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ق.
- ابن جنید، محمد بن احمد، *مجموعه فتاوی ابن جنید*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۶ق.
- ابن قدامه، عبدالله بن احمد، *المغنی*، قاهره، مکتبه القاهرة، ۱۳۸۸ق.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، *لسان العرب*، بیروت، دارالفکر؛ دارصادر، ۱۴۱۴ق.
- ابوالصلاح حلبی، تقی بن نجم، *الکافی فی الفقه*، اصفهان، مکتبه الإمام امیرالمؤمنین علی علیه السلام، ۱۴۰۳ق.
- بحرانی، یوسف بن احمد، *الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۵ق.
- بغدادی، عبدالوهاب بن علی، *الإشراف علی نکت مسائل الخلاف*، بیروت، دار ابن حزم، ۱۴۲۰ق.
- جزیری، عبدالرحمن، *الفقه علی المذاهب الأربعة*، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۲۴ق.
- حر عاملی، محمد بن حسن، *تفصیل وسائل الشیعة إلی تحصیل مسائل الشریعة*، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث، ۱۴۰۹ق.
- حلی، حسن بن یوسف، *قواعد الأحكام فی معرفة الحلال والحرام*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ق.
- خمینی، سید روح الله، *تحریر الوسیلة*، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام، ۱۳۶۸ش.
- خوانساری، سید احمد، *جامع المدارک فی شرح المختصر النافع*، تهران، مکتبه الصدوق، ۱۳۶۴ش.
- خویی، سید ابوالقاسم، *المستند فی شرح العروة الوثقی*، قم، مؤسسه احیاء آثار امام خویی، ۱۴۲۸ق.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، *المفردات فی غریب القرآن*، بی جا، مطبعة التقدم العربی، ۱۳۹۲ق.
- ریاضی کرمانی، عباس، *مقدمه ای بر نجوم عالی*، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۵۰ش.
- زمانی قمشاهی، علی، *هیئت و نجوم اسلامی*، قم، مؤسسه فرهنگی سماء، ۱۳۸۱ش.
- سابق، سید، *فقه السنة*، بیروت، دارالکتب العربی، ۱۳۹۷ق.
- سلار دیلمی، حمزه بن عبدالعزیز، *المراسم العلویة فی الأحكام النبویة*، قم، مجمع جهانی اهل بیت، ۱۴۱۴ق.
- شافعی، محمد بن ادريس، *الأم*، بیروت، دارالفکر، ۱۹۸۳م.

- شریف مرتضی، علی بن حسین، *المسائل الناصریات*، تهران، رابطه الثقافة و العلاقات الإسلامية، ۱۴۱۷ق.
- شفتی، سید محمدباقر، *تحفة الأبرار الملتقط من آثار الأئمة الأطهار*، اصفهان، کتابخانه مسجد سید، ۱۴۰۹ق.
- شهید اول، محمد بن مکی، *الدروس الشرعية فی فقه الإمامیة*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ق.
- همو، *اللمعة الدمشقیة*، قم، دارالفکر، بی تا.
- طباطبایی یزدی، سید محمدکاظم، *العروة الوثقی*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ق.
- طوسی، محمد بن حسن، *الإستبصار فیما اختلف من الأخبار*، تهران، دارالکتب الإسلامیة، ۱۳۹۰ق.
- همو، *تهذیب الأحکام*، تهران، دارالکتب الإسلامیة، ۱۳۶۵ش.
- همو، *الخلاف*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۷ق.
- همو، *النهاية فی مجرد الفقه و الفتاوی*، بیروت، دارالکتاب العربی، ۱۴۰۰ق.
- عدالتی، تقی، *اوقات شرعی شهرستانهای استان خراسان*، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۲ش.
- عدالتی، تقی؛ فرخی، حسن، *اصول و مبانی جغرافیای ریاضی*، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۸۰ش.
- فاضل مقداد (سیوری حلی)، *مقداد بن عبدالله، کنز العرفان فی فقه القرآن*، تهران، کتابفروشی مرتضوی، ۱۳۷۳ش.
- فخرالمحققین، محمد بن حسن، *ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد*، قم، مؤسسه اسماعیلیان، ۱۳۸۷ق.
- کلودانی، محفوظ بن احمد، *الهدایة علی مذهب الإمام أبی عبدالله أحمد بن محمد بن حنبل الشیبانی*، کویت، غراس، ۱۴۲۵ق.
- کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، تهران، دارالکتب الإسلامیة، ۱۳۶۵ش.
- گلابگیر نیک، سید محمود، *اوقات نماز در قرآن و علوم*، مشهد، جوان یاوران، ۱۳۸۵ش.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، *بحار الأنوار*، بیروت، مؤسسة الوفاء، ۱۴۰۳ق.
- مجموعه مؤلفین، *توضیح المسائل مراجع*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۸ش.
- محقق کرکی، علی بن حسین، *جامع المقاصد فی شرح القواعد*، قم، مؤسسه آل البيت علیه السلام لإحياء التراث، ۱۴۱۴ق.

- مرغینانی، علی بن ابی بکر، *الهدایة فی شرح بدایة المیتدی*، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۲۰۱۰م.
- مفید، محمد بن محمد، *المقنعة*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۰ق.
- مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، تهران، دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۸۰ش.
- *الموسوعة الفقهية الكويتية*، وزارة الأوقاف و الشؤون الإسلامیه، کویت، دارالسلسل، ۱۴۰۴ق.
- موسوی عاملی، محمد بن علی، *مدارک الأحکام فی شرح شرائع الإسلام*، قم، مؤسسه آل البيت علیه السلام لإحياء التراث، ۱۴۱۱ق.
- نجفی، محمدحسن، *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام*، تهران، دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۸۱ش.
- الیاس، محمد، *ستاره شناسی زمانهای اسلامی برای قرن بیست و یکم*، ترجمه تقی عدالتی، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۷ش.